Materiallar to'plami · Conference Proceedings
"ZAMONAVIY TADQIQOTLAR VA BARQAROR RIVOJLANISH" respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi
04 August 2026
UDK 63
IJTIMOIY-GUMANITAR FANLAR

QISHLOQ XO'JALIGINING BARQAROR VA XAVFSIZ RIVOJLANISHINI BAHOLASH KO'RSATKICHLARI

Inobat Ikramovna Saurova*
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch Davlat Universiteti 2- bosqich tayanch doktoranti
✉ 97inush@gmail.com

ANNOTATSIYA

Tezisda qishloq xo'jaligining barqaror va xavfsiz rivojlanishini baholashning iqtisodiy, ekologik, ijtimoiy, oziq-ovqat xavfsizligi hamda institutsional mezonlari yoritilgan. Xalqaro yondashuvlar va O'zbekiston agrar siyosatining ustuvor vazifalaridan kelib chiqib, asosiy ko'rsatkichlar tizimi taklif etilgan. Turli o'lchov birliklaridagi indikatorlarni me'yorlashtirish, guruh indekslari va umumiy integral indeks orqali baholash tartibi bayon qilingan.

Kalit so'zlar

qishloq xo'jaligi, barqaror rivojlanish, xavfsiz rivojlanish, oziq-ovqat xavfsizligi, iqtisodiy samaradorlik, ekologik barqarorlik, suv unumdorligi, integral indeks, monitoring.

DOI: 10.5281/zenodo.21743107

KIRISH

Qishloq xo'jaligi aholini oziq-ovqat bilan ta'minlash, qishloq joylarda bandlikni saqlash, qayta ishlash sanoatini xomashyo bilan ta'minlash va eksport salohiyatini oshirishda muhim o'rin tutadi. Biroq ishlab chiqarish hajmining ko'payishi har doim ham barqaror rivojlanishni anglatmaydi. Hosildorlikning ortishi tuproq unumdorligi pasayishi, suv sarfi ko'payishi, ishlab chiqaruvchi daromadi beqarorlashishi yoki mahsulot sifati yomonlashuvi hisobiga yuz bersa, bunday natija uzoq muddatli taraqqiyot sifatida baholanmaydi.

Barqaror qishloq xo'jaligi iqtisodiy natijadorlikni tabiiy resurslarni muhofaza qilish va qishloq aholisi manfaatlari bilan uyg'unlashtiradi. FAOning Barqaror rivojlanish maqsadlari bo'yicha 2.4.1-indikatori qishloq xo'jaligi maydonlarining unumdor va barqaror boshqarilayotgan qismini aniqlashga qaratilgan bo'lib, iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy yo'nalishlarni qamrab oluvchi o'n bir mavzuni nazarda tutadi [1, B. 2–4]. Demak, baholash faqat hosildorlikka emas, ko'p mezonli monitoringga asoslanishi kerak.

Xavfsiz rivojlanish oziq-ovqatning yetarli ishlab chiqarilishi, aholining unga iqtisodiy va jismoniy kirishi, mahsulotning sifatli va iste'mol uchun xavfsiz bo'lishi hamda ta'minotning vaqt davomida uzluksizligini o'z ichiga oladi. Oziq-ovqat xavfsizligining to'rtta asosiy o'lchovi — mavjudlik, foydalanish imkoniyati, oziq-ovqatdan to'g'ri foydalanish va barqarorlikdir [2, B. 1]. O'zbekiston qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020–2030-yillarga mo'ljallangan strategiyasida ham oziq-ovqat xavfsizligi, yer-suv resurslaridan oqilona foydalanish, agrobiznes muhiti, ilm-fan va boshqaruvni takomillashtirish ustuvor vazifalar sifatida belgilangan [4].

ASOSIY QISM

Baholash ko'rsatkichlari aniq mazmunga ega, ishonchli ma'lumotlar asosida hisoblanadigan, vaqt va hudud bo'yicha taqqoslanadigan hamda boshqaruv qaroriga xizmat qiladigan bo'lishi lozim. Indikatorlar soni barqarorlikning barcha muhim jihatlarini qamrab olishi, shu bilan birga ma'lumot yig'ish jarayonini haddan tashqari murakkablashtirmasligi kerak.

Iqtisodiy barqarorlik bir gektar yerga to‘g‘ri keladigan mahsulot qiymati, sof daromad, rentabellik, tannarx, mehnat unumdorligi, investitsiya, kredit va sug‘urta xizmatlaridan foydalanish, ishlab chiqarish diversifikatsiyasi hamda narx va daromadlarning o‘zgaruvchanligi orqali baholanadi. Joriy daromadning yuqoriligi yetarli emas; xo‘jalik xarajatlarni qoplashi, takror ishlab chiqarishni moliyalashtirishi va bozor yoki iqlim shoklariga bardosh bera olishi kerak.

Ekologik barqarorlik yer, suv va biologik resurslarning holatini aks ettiradi. Sug‘oriladigan dehqonchilikda har bir kub metr suv hisobiga yaratilgan mahsulot yoki qo‘shilgan qiymatni ifodalovchi suv unumdorligi asosiy mezondir. Tuproq sho‘rlanishi va eroziyasi, gumus miqdori, o‘g‘it va pestitsid yuklamasi, almashlab ekish, biologik himoya, bioxilma-xillik hamda issiqxona gazlari intensivligi ham muntazam kuzatiladi. FAO metodologiyasida tuproq degradatsiyasi, suv mavjudligi, o‘g‘it va pestitsidlarni boshqarish hamda bioxilma-xillikni qo‘llab-quvvatlovchi amaliyotlar alohida ko‘rsatkich sifatida qaraladi [1, B. 3–5].

Ijtimoiy barqarorlik doimiy va mavsumiy bandlik, real ish haqi, mehnat xavfsizligi, ayollar va yoshlarning iqtisodiy faolligi, malaka oshirish, yerga egalik yoki foydalanish huquqining kafolatlanganligi va ijtimoiy xizmatlarga kirish orqali aniqlanadi. Ishlab chiqarish o‘sishi qishloq aholisi farovonligi va mehnat sharoitlarining yaxshilanishiga olib kelmasa, uni to‘liq barqaror rivojlanish deb bo‘lmaydi [3, B. 21–25].

Oziq-ovqat va mahsulot xavfsizligi ko‘rsatkichlari asosiy mahsulotlar bo‘yicha ichki ta’minlanganlik, narxlarning mavsumiy tebranishi, zaxiralar, logistika uzluksizligi, hosildan keyingi yo‘qotishlar, ratsion xilmaxilligi, veterinariya va fitosanitariya talablariga muvofiqlik, laboratoriya nazoratidan o‘tgan mahsulot ulushi hamda mahsulotning kelib chiqishini kuzatish imkoniyatini qamrab oladi. Bunda oziq-ovqatning miqdoriy mavjudligi uning sifati va xavfsizligidan ajratib qaralmasligi kerak.

Institutsional va texnologik barqarorlik maslahat xizmatlari, kooperatsiya, sug‘urta, sertifikatlash, bozor ma’lumotlariga kirish, raqamli monitoring, suv hisobini avtomatlashtirish va favqulodda holatlardan erta ogohlantirish tizimlari bilan ifodalanadi. Yangi texnologiyalar resurs sarfini kamaytirishi, xavflarni boshqarishi va qarorlarni ishonchli ma’lumotlarga tayangan holda qabul qilish imkonini berishi zarur.

1-jadval. Qishloq xo‘jaligining barqaror va xavfsiz rivojlanishini baholash ko‘rsatkichlari

Yo‘nalish	**Asosiy ko‘rsatkichlar**
Iqtisodiy	Bir gektarga mahsulot qiymati; sof daromad; rentabellik; tannarx; mehnat unumdorligi; investitsiya; kredit va sug‘urta; diversifikatsiya; narx va daromad barqarorligi.
Ekologik	Suv unumdorligi; sug‘orish samaradorligi; tuproq sho‘rlanishi va eroziyasi; gumus; o‘g‘it va pestitsid yuklamasi; almashlab ekish; biologik himoya; bioxilma-xillik.
Ijtimoiy	Bandlik; real ish haqi; mehnat xavfsizligi; ayollar va yoshlar ishtiroki; kasbiy tayyorgarlik; yer huquqi; ijtimoiy xizmatlardan foydalanish.
Oziq-ovqat va mahsulot xavfsizligi	Ichki ta’minlanganlik; iqtisodiy va jismoniy kirish; narxlar barqarorligi; zaxira va logistika; yo‘qotishlar; mahsulot sifati; veterinariya-fitosanitariya muvofiqligi.
Institutsional-texnologik	Maslahat xizmatlari; raqamli monitoring; suv hisobini avtomatlashtirish; kooperatsiya; sertifikatlash; sug‘urta; bozor axborotlari; erta ogohlantirish.

Manba: xalqaro metodik yondashuvlar asosida muallif tomonidan tizimlashtirilgan.

Ko‘rsatkichlar turli o‘lchov birliklarida bo‘lganligi sababli integral baholashdan oldin me’yorlashtiriladi. Ijobiy indikatorlar uchun z = (x – xmin) / (xmax – xmin), salbiy indikatorlar uchun esa z = (xmax – x) / (xmax – xmin) formulasidan foydalanish mumkin. Natijada barcha qiymatlar 0 va 1 oralig‘iga keltiriladi: 1 ga yaqin qiymat yaxshi, 0 ga yaqin qiymat esa past holatni anglatadi.

Har bir yo‘nalish indeksi me’yorlashtirilgan ko‘rsatkichlarning vaznli o‘rtachasi sifatida aniqlanadi: Ig = Σ(wi × zi). Bu yerda zi — ko‘rsatkichning me’yorlashtirilgan qiymati, wi — uning ahamiyat vazni. Umumiy integral indeks iqtisodiy, ekologik, ijtimoiy, oziq-ovqat xavfsizligi va institutsional-texnologik indekslarni birlashtiradi. Vaznlar ekspert

baholashi va hudud xususiyatiga ko‘ra belgilanadi. Natijani 0,00–0,39 — past, 0,40–0,69 — o‘rta, 0,70–1,00 — yuqori barqarorlik darajasi sifatida talqin qilish mumkin.

Integral indeks o‘rtacha holatni ko‘rsatadi, ammo muhim xavflarni yashirmasligi kerak. Yuqori rentabellik tuproqning keskin degradatsiyasi, suv tanqisligi yoki sanitariya talablarining buzilishini qoplay olmaydi. Shu sababli suv mavjudligi, tuproq holati, mahsulot xavfsizligi va moliyaviy hayotiylik kabi kritik indikatorlardan biri qoniqarsiz bo‘lsa, umumiy bahoni yuqori darajaga kiritmaslik maqsadga muvofiq.

Ma’lumotlar xo‘jalik hisobotlari, tanlanma so‘rovlar, yer va suv kadastri, laboratoriya tahlillari, narxlar monitoringi, meteorologik kuzatuvlar va masofadan zondlash orqali yig‘iladi. Narx va suv sarfi oylik yoki mavsumiy, moliyaviy natijalar yillik, tuproq unumdorligi esa bir necha yillik davrda baholanishi mumkin. Hudud, xo‘jalik turi, ekin va sug‘orish usuli bo‘yicha ajratilgan ma’lumot boshqaruv qarorlarining aniqligini oshiradi.

O‘zbekiston hududlaridagi tabiiy-iqtisodiy tafovutlar sababli umumiy milliy ko‘rsatkichlar hududiy indikatorlar bilan to‘ldirilishi kerak. Suv tanqisligi va sho‘rlanish yuqori hududlarda suv unumdorligi va meliorativ holat, meva-sabzavotchilikda saqlash, qayta ishlash va hosildan keyingi yo‘qotishlar, chorvachilikda esa yem-xashak bazasi, yaylov yuklamasi va veterinariya xavfsizligi ustuvor baholanadi. Monitoring natijalari suv tejovchi texnologiyalar, meliorativ tadbirlar, sug‘urta, kredit, subsidiya va investitsiyalarni muammoli yo‘nalishlarga maqsadli yo‘naltirishga xizmat qilishi lozim.

XULOSA

Qishloq xo‘jaligining barqaror va xavfsiz rivojlanishini baholash ishlab chiqarish hajmi va hosildorlik bilan cheklanmasligi kerak. Iqtisodiy samaradorlik, ekologik holat, qishloq aholisi farovonligi, oziq-ovqat va mahsulot xavfsizligi hamda institutsional-texnologik salohiyatni qamrab olgan ko‘p mezonli tizim tarmoqning haqiqiy holatini to‘liqroq ifodalaydi. Taklif etilgan ko‘rsatkichlar hududlar va xo‘jaliklarni solishtirish, zaif jihatlarni aniqlash va ko‘rilgan choralar samarasini kuzatish imkonini beradi.

Ko‘rsatkichlarni me’yorlashtirish va integral indeks orqali umumlashtirish baholashni soddalashtiradi, biroq kritik ekologik, moliyaviy va sanitariya xavflari alohida nazorat qilinishi lozim. Tizimni raqamli monitoring, muntazam statistik kuzatuv va hududiy chegaraviy qiymatlar bilan ta’minlash O‘zbekistonda resurs tejamkor, xavflarga chidamli hamda oziq-ovqat xavfsizligini kafolatlovchi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. FAO. SDG Indicator 2.4.1: Proportion of Agricultural Area under Productive and Sustainable Agriculture. Methodological Note. Rome, 2021.

2. FAO. An Introduction to the Basic Concepts of Food Security. Rome: EC–FAO Food Security Programme, 2008. 3 p.

3. FAO. Sustainability Assessment of Food and Agriculture Systems (SAFA): Guidelines. Version 3.0. Rome, 2014.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 23-oktabrdagi PF-5853-son “O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020–2030-yillarga mo‘ljallangan strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni.

5. Pretty J. Agricultural sustainability: concepts, principles and evidence // Philosophical Transactions of the Royal Society B. 2008. Vol. 363. P. 447–465.

6. OECD–FAO. OECD–FAO Agricultural Outlook 2024–2033. Paris: OECD Publishing; Rome: FAO, 2024.